

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Πήλινα φιαλίδια-ευλογίες από τα Δωδεκάνησα

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ

doi: [10.12681/dchae.657](https://doi.org/10.12681/dchae.657)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΩΤΗ Α. (2011). Πήλινα φιαλίδια-ευλογίες από τα Δωδεκάνησα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 271–282. <https://doi.org/10.12681/dchae.657>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πήλινα φιαλίδια-ευλογίες από τα Δωδεκάνησα

Αγγελική ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 271-282

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΗΛΙΝΑ ΦΙΑΛΙΔΙΑ-ΕΥΛΟΓΙΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*

Τα πήλινα φιαλίδια για τη μεταφορά αγιάσματος, οι ευλογίες¹, προμήθειες πιστών από διάφορα προσκνήματα, που βρίσκονται σήμερα στις συλλογές της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, προέρχονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από τη Ρόδο και την Κω. Μεμονωμένα δείγματα εντοπίστηκαν ακόμα στην Κάρπαθο, τη Νίσυρο και τη Λέρο². Στα παραδείγματα αυτά, τα οποία πιθανότατα θα αυξηθούν στο μέλλον από τα ευρήματα και άλλων ανασκαφών, θα πρέπει να προστεθούν δύο ακόμα ευλογίες από την Κάλυμνο, που βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο³. Οι εξεταζόμενες ευλογίες αποδίδουν μία όψη μόνο της πραγματικότητας, αφού δεν αντιπροσωπεύουν παρά τις ελάχι-

στες γνωστές ή διασωθείσες στα Δωδεκάνησα. Εκτός από πήλινα, αιγυπτιακά και μικρασιατικά φιαλίδια, δεν έχουν εντοπιστεί παλαιστινιακά, είδος γενικά σπανιότερο, ή από άλλα υλικά⁴.

Τα αντικείμενα αυτά, πέραν του εικονογραφικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν, αποτελούν ενδείξεις της διακίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων κατά τον 6ο-7ο αιώνα⁵, δραστηριότητας ριψοκίνδυνης, όταν ο προσκνηματικός⁶ ήταν ο μοναδικός «τουρισμός», δεδομένου ότι όλοι οι άλλοι που ταξίδευαν εκείνη την εποχή (έμποροι, στρατιώτες, ναυτικοί, κρατικοί λειτουργοί) μετακινούνταν εξ ανάγκης. Οι ευλογίες⁷ απευθύνονταν σε όλες αυτές τις κατηγορίες, ενώ ήταν γνω-

* Η συνεργασία με τον αείμνηστο Ηλία Κόλλια, τον ικανότατο και ακαταπόνητο αυτόν άνθρωπο, υπήρξε ανεκτίμητο δώρο σε όσους είχαμε την τύχη να υπηρετήσουμε στην 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, χάρη στον ενθουσιασμό, την αγάπη και τις γνώσεις που γενναϊόδωρα μας μετέδωσε. Πέντε από τις εξεταζόμενες ευλογίες, μαζί με επιλεγμένα λυχνάρια και unguentaria, είχαν παραχωρηθεί για μελέτη από τον τιμώμενο σε αυτόν τον τόμο στον αξέχαστο συνάδελφο Θεοδωρή Αρχοντόπουλο, προκειμένου να οργανώσει την αίθουσα των προσκνημάτων στη μόνιμη έκθεση για την παλαιοχριστιανική-μεσαιωνική Ρόδο, που στεγάζεται στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου. Η δημοσίευση τόσο αυτών, όσο και των υπόλοιπων ευλογιών από τις συλλογές της Εφορείας στα Δωδεκάνησα, υπήρξε για μένα χρέος τιμής και προς τους δύο. Ευχαριστώ τις συναδέλφους Ευαγγελία Μηλίση, Σοφία Ντιντιούμη, καθώς και τις διευθύντριες του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαϊκών Σπουδών Αγγελική Παννικουρή και της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μάνια Μιχαηλίδου για την άδεια δημοσίευσης των ευλογιών από τη Ρόδο και τη Λέρο. Για τις ήδη δημοσιευμένες ευλογίες από τη Ρόδο βλ. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 174, αριθ. 196, 197 (Θ. Αρχοντόπουλος). Η Κόλλιας κ.ά., *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2004, εικ. 116.

¹ Για τον όρο, το είδος των αντικειμένων και την προσλαμβάνουσα κατά καιρούς σημασία του, βλ. A. Stuibler, «Eulogia», *RAC VI*, Stuttgart 1966, 900-928. G. Vikan, «Byzantine Pilgrim's Art», *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium* (επιμ. L. Safran), University Park, Λονδίνο 1998, 10-15. Ο ίδιος, «Two Unpublished Pilgrim Tokens in the Benaki Museum and the Group to Which they Belong», *Θυ-*

μίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, τ. 1-2, Αθήνα 1994, 342-343, σημ. 6-9. Εκτός από τα φιαλίδια αυτά και πολυάριθμα unguentaria, στα οποία ευελπιστούμε να επανέλθουμε προσεχώς, άλλο είδος δεν εντοπίστηκε στα Δωδεκάνησα.

² Οι ευλογίες υπ' αριθ. 1-3, 6, 7, 9, 10, 14 προέρχονται από τη Ρόδο. Οι υπ' αριθ. 4, 8, 12, 13 από την Κω, η 5 από τη Νίσυρο, η 11 από τη Λέρο και η 15 από την Κάρπαθο. Από άλλες έξι ευλογίες της Ρόδου σώζονται μικρά τμήματα (Λ 4248, ΠΧ 2699, ΠΧ 2700-ΠΧ 2703).

³ O. M. Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of the British Museum*, Λονδίνο 1901, αριθ. 905. *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture* (επιμ. D. Buckton), Λονδίνο 1994, 112, αριθ. 125 (Ch. Entwistle).

⁴ Εκτός από μία υάλινη ευλογία, βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γυάλινα αντικείμενα του ιερού του Ερεθυμίου Απόλλωνος στον Θεολόγο Ρόδου», *ΔωδΧρον ΙΗ'* (2004), 39, πίν. 2.

⁵ Ενδιαφέροντα συμπεράσματα για εμπορικές δραστηριότητες στη Δύση με αφορμή τη διασπορά των ευλογιών του αγίου Μηνά βλ. W. Anderson, «Menas Flasks in the West: Pilgrimage and Trade at End of Antiquity», *Ancient West and East* 6 (2007), 221-243.

⁶ Πολυάριθμες καθώς είναι οι μελέτες για τα προσκνήματα και την προσκνηματική τέχνη, κρίνεται περιττό να αναφερθούν εδώ. Βλ. κυρίως G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington, D.C. 1982, και για τους μηχανισμούς του προσκνηματικού τουρισμού C. Mango, «The Pilgrim's Motivation», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bónνη 1991* (= *JbAC* 20.1, 1995), 1-9.

⁷ Σχετικά με τις ευλογίες και τον τόπο ανεύρεσής τους, βλ. C.

Εικ. 1: α. Ρόδος, Φάνες, β. Ρόδος, νέα πόλη, οικ. Σκουμπουρδή, γ. Ρόδος, από παράδοση (αριθ. 1, 2 και 3 αντίστοιχα).

στές οι προφυλακτικές ιδιότητες που αποδίδονταν τόσο σε αυτές, όσο και στο περιεχόμενό τους.

Πέντε από τις εξεταζόμενες ευλογίες αντιπροσωπεύουν τον αιγυπτιακό τύπο⁸, με θέμα τον άγιο Μηνά. Η εικονογραφία τους, που επαναλαμβάνεται και σε άλλα αντικείμενα συνδεόμενα με τη λατρεία του⁹, φαίνεται ότι απηχεί χαμένη σήμερα παράσταση που κοσμούσε το σημαντικότερο ίσως από άποψη προσέλευσης και ακτινοβολίας προσκύνημα των παλαιοχριστιανικών χρόνων γύρω από τον τάφο του μάρτυρα, στην περιοχή Abu Mena στη λίμνη Μαρεώτιδα, 43 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά της Αλεξάνδρειας. Η λατρεία του αγίου Μηνά εκεί έχει διαπιστωθεί αρχαιολογικά, τουλάχιστον από το 400 μ.Χ., γύρω από ένα κενοτάφιο, που γρήγορα εν-

σωματώθηκε σε μαυσωλείο. Βασιλική και βαπτιστήριο υψώθηκαν στη συνέχεια, ενώ στα τέλη του 5ου αιώνα το συγκρότημα επεκτάθηκε με νέες προσθήκες¹⁰. Οι αραβικές επιδρομές γύρω στο 640 επέφεραν την παρακμή του.

Τα ανασκαφικά δεδομένα στο Kôm el-Dikka της Αιγύπτου προσέφεραν σχετικά ασφαλείς ενδείξεις για την τυπολογική εξέλιξη των ευλογιών του αγίου Μηνά και τη χρονολόγησή τους σε τρεις περιόδους¹¹. Οι πέντε εξεταζόμενες εδώ ευλογίες παρουσιάζουν και στις δύο όψεις τους την ίδια παράσταση: ο άγιος με κοντό, ζωσμένο στη μέση χιτώνα, ψηλά υποδήματα και χλαμύδα που κρέμεται πίσω του, έχει δύο σταυρούς εκατέρωθεν της κεφαλής και στα πόδια του δύο καμήλες. Ο εικονο-

Lambert - P. Pedemonte Demeglio, «Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo», *Antiquité Tardive* 2 (1994), 205-231. Για τις ευλογίες που βρέθηκαν σε ανασκαφές στη Μικρά Ασία, βλ. C. Simsek - B. Duman, «Laodikieia 'da Bulunan Ampullalar», *Olba* XV (2007), 76, σημ. 13 (στα τουρκικά με αγγλική περίληψη).

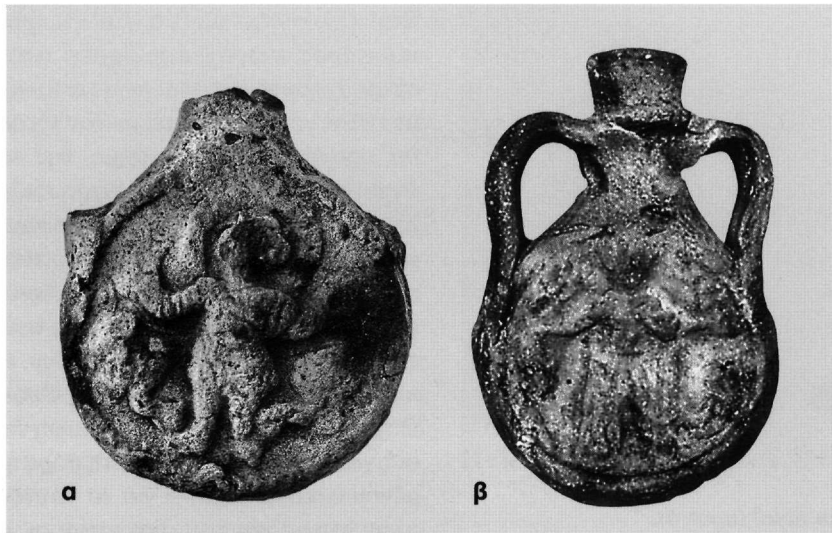
⁸ Για τα χαρακτηριστικά του βλ. C. Metzger, *Les ampoules à eulogie du Musée du Louvre*, Παρίσι 1981, 9.

⁹ Π.χ. *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, 3rd to 7th c.*, κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art (επιμ. K. Weitzmann), Νέα Υόρκη 1979, 573-574, αριθ. 512, ανάγλυφο του 5ου αιώνα (Αλεξάνδρεια, Ελληνορωμαϊκό Μουσείο), 575-576, αριθ. 514, πυξίδα με σκηνές από τη ζωή του αγίου Μηνά, από την Αίγυπτο ή την Κωνσταντινούπολη (Βρετανικό Μουσείο).

¹⁰ Για το συγκρότημα βλ. κυρίως P. Grossmann, «The Pilgrimage

Center of Abû Minâ», *Pilgrimage and the Holy Space in Late Antique Egypt* (επιμ. D. Frankfurter), Leyden 1988, 281-302. J. Kósciuk, «The Last Phase of the Abu Mina Settlement», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bónνη 1991* (= *JbAC* 20.2, 1995), 941-949, με βιβλιογραφία.

¹¹ Z. Kiss, *Les ampoules de Saint Ménas découvertes à Kôm el-Dikka (1961-1981)*, Βαρσοβία 1989, κυρίως 14-18. Ο ίδιος, «Évolution stylistique des ampoules de St. Ménas», *Coptic Studies, Acts of the 3rd International Congress of Coptic Studies* (επιμ. W. Godlewski), Βαρσοβία 1990, 195-202. Χρονολογική κατάταξη είχε επιχειρηθεί και στο παρελθόν, βλ. E. Michon, «Nouvelles ampoules à eulogies», *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France* 58 (1897), 293, σημ. 2.

Εικ. 2: α. Κως, Μαστιχάρι, οικ. Πουρσανίδη, β. Νίσυρος, από παράδοση (αριθ. 4 και 5).

γραφικός τύπος στις υπ' αριθ. 1-3 (Εικ. 1α-γ) με τη σειρά κομβίων στην ταινία της περιφέρειας, σε συνδυασμό με την απουσία επιγραφής, φαίνεται να είναι ο οψιμότερος και ο πλέον διαδεδομένος, και αντιπροσωπεύει τη μαζική παραγωγή κατά τη βασιλεία του Ηρακλείου (610-641) μέχρι περίπου τα μέσα του 7ου αιώνα¹².

Οι ευλογίες με αριθ. 4-5 (Εικ. 2) φαίνεται να ανήκουν στην προηγούμενη περίοδο, που ορίστηκε από το 560 έως το 610, όπως δείχνει η απουσία της ταινίας με τα κομβία, καθώς και η διάταξη των όγκων που διαφέρει από τη γραμμική απόδοση της παράστασης της τελευταίας περιόδου¹³.

Ο άγιος Μηνάς, εκτός από προστάτης άγιος των ταξιδιωτών και των εμπόρων, υπήρξε προστάτης κατά κάποιον τρόπο της Αιγύπτου και όλης της Βόρειας Αφρικής¹⁴. Ήταν εξαιρετικά δημοφιλής στη Ρόδο, όπως μαρτυρούν τοπωνύμια και εκκλησίες προς τιμήν του στα

χωριά Καλαβάρδα, Μεσαναγρός, Κατταβιά, Καλυθιές, Αρχίπολη¹⁵. Η σπουδαιότερη, των αρχών του 13ου αιώνα, με καλής ποιότητας τοιχογραφίες, είναι η ομώνυμη εκκλησία στη Λίνδο¹⁶, ενώ αξίζει αναφοράς φορητή εικόνα του αγίου, των αρχών του 14ου αιώνα, που προέρχεται από τη Λίνδο και εκτίθεται στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου στη Ρόδο¹⁷.

Οι λοιπές ευλογίες ανήκουν στον μικρασιατικό τύπο¹⁸, κρίνοντας από τα χαρακτηριστικά τους. Έχουν μικρό μέγεθος, πεπλατυσμένο σχήμα και συμφυείς οπές ανάρτησης που ανοίγονταν με αιχμηρό εργαλείο κοντά στον κυλινδρικό λαϊμό. Η πρόχειρη, συχνά κακής ποιότητας, κατασκευή τους από δύο ξεχωριστά τμήματα, που κατασκευάζονταν με μήτρα και στη συνέχεια ενώνονταν μεταξύ τους, αντανακλά ίσως βιαστική, μαζική παραγωγή για τις ανάγκες των προσκυνητών¹⁹. Λόγω της εικονογραφικής τους ποικιλίας, παρουσιάζουν

¹² Πολυαριθμίες είναι οι ευλογίες αυτού του τύπου, βλ. Metzger, ό.π., αριθ. 9-19. Kiss, ό.π., 29-43, αριθ. 43-106.

¹³ Πρβλ Kiss, ό.π., 26, αριθ. 30-31.

¹⁴ Ch. Clermon-Ganneau, «Le culte de saint Mennas an Mauritanie», *Recueil d'Archéologie Orientale*, II, Παρίσι 1898, 180-181.

¹⁵ Χ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996², 185.

¹⁶ Πα την εκκλησία βλ. Αγγ. Κατσιώτη - Θ. Αρχοντόπουλος, «Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάλη-*

ψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, τ. Β', Αθήνα 2000, 380-381.

¹⁷ Κόλλιας κ.ά., ό.π. (υποσημ.*), εικ. 119.

¹⁸ Πα τα χαρακτηριστικά αυτά βλ. R.P. Griffing, «An Early Christian Ivory Plaque in Cyprus and Notes on the Asiatic Ampulae», *ArtBull* 20 (1938), 278.

¹⁹ Πα τα μικρασιατικά προσκυνήματα βλ. H. Hellenkemper, «Frühe christliche Wallfahrtsstätten in Kleinasien», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Bónνη 1991* (= *JbAC* 20.1, 1995), 259-271.

Εικ. 3. Ρόδος, νέα πόλη, οικ. Soleil (αριθ. 6).

μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τις αιγυπτιακές. Η διασπορά τους δεν συγκρίνεται με αυτές του αγίου Μηνά, όμως, εκτός από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου, βρέθηκαν και σε σχετικά απομακρυσμένα σημεία, όπως το Caricingrad²⁰ και η Ιερουσαλήμ²¹.

Μικρασιατικές ευλογίες συνδέθηκαν με το προσκύνημα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο καταρχήν από τον Michon²². Στη συνέχεια και άλλοι ερευνητές συνέδεσαν ευλογίες συγκεκριμένης θεματολογίας με τον ευαγγελιστή και την Έφεσο²³.

Στην ευλογία με αριθ. 6 (Εικ. 3), ο όρθιος μετωπικός γενειοφόρος άνδρας, που κρατεί ανοικτό βιβλίο στο αριστερό χέρι και στέκεται κάτω από αρχιτεκτονικό πλαίσιο με τόξο²⁴, έχει ταυτιστεί με τον Θεολόγο²⁵. Στο δεξί χέρι θα κρατούσε (λείπει τμήμα της ευλογίας) θυμιατό ή άγκυρα, ή κάποιο άλλο απροσδιόριστο αντικείμενο²⁶. Στην άλλη όψη εικονίζονται τα κεφάλια τριών μορφών μέσα σε πλοιάριο. Η ταύτιση της παράστασης ως η κατάπαυση της τρικυμίας από τον Χριστό²⁷ απορρίφθηκε²⁸ τελευταία και αντιπροτάθηκε η ταύτιση της με ναυτικό επεισόδιο, τμήμα ενός αρχαϊκού εικονογραφικού κύκλου²⁹ στο προσκύνημα του Θεολόγου στην Έφεσο. Στην ενδιαφέρουσα αυτή άποψη προβληματισμό δημιουργεί η δυσερμήνευτη τρίτη μορφή στο πλοιάριο, δεδομένου ότι στα κείμενα για το ναυτικό θαύμα του αγίου, πλην αυτού και του άγνωστου συγγραφέα του χωρίου (και στη δεύτερη εκδοχή του Πρόχορου), δεν αναφέρεται άλλο πρόσωπο³⁰. Δεν αποκλείεται πάντως να υπήρξε προσαρμογή της παράστασης ή αλληλοδανεισμός εικονογραφικών στοιχείων από παρόμοια σκηνή, γνωστή από παλαιστινιακά φυλακτά και ευλογίες³¹.

Η εμμονή σε απεικονίσεις θαλασσινών θαυμάτων στις ευλογίες, φυλακτήρια κτλ., είτε σχετίζονται με τον Θεολόγο είτε με τους αγίους Φωκά, Ισίδωρο, Μηνά, ανακαλούν τη λειτουργία των αντικειμένων αυτών ως μέσων προστασίας όσων ταξίδευαν διά θαλάσσης. Πλοίο απεικονίζεται σε αρκετές ευλογίες του αγίου Μηνά παραπέμποντας στην αναχώρηση των ταξιδιωτών από το πολυσύχναστο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, ενώ οι παρα-

²⁰ C. Metzger, «Une "ampoule à eulogie" du type d'Asie Mineure», *Caricingrad I* (επιμ. N. Duval, V. Popović), Βελιγράδι - Ρώμη 1984, 158-160.

²¹ A.M. Maeir - Y. Strauss, «A Pilgrim Flask of Anatolian Origin from Late Byzantine/Early Ummayyad Jerusalem», *AnatSt* 45 (1995), 237-241.

²² Michon, ό.π. (υποσημ. 11), 321-322.

²³ Όπως η V. Zaleskaya, «Ampoules et eulogies d'Asie Mineure», *VizVrem* 47 (1986), 182-190 (στα ρωσικά). Η ίδια, «La représentation des visions apocalyptiques sur les monuments ephésiens du VIe siècle», *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposiums, Wien 1995* (επιμ. H. Friesinger, F. Krzinger), Βιέννη 1999, 355-359. G. Hanfmann, «The Donkey and the King», *HThR* 78 (1985), 425. G. Vikan, «Guided by Land and Sea. Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium», *Tesserae. Festschrift für Josef Engemann (JbAC 18, 1991)*, 78. M. Duncan-Flowers, «A Pilgrim's Ampulla from the Shrine of St John the Evangelist at Ephesus», *The Blessings of Pilgrimage* (επιμ. R. Ousterhout), Urbana-Chicago 1990, 125-139.

²⁴ Για το αλληγορικό περιεχόμενο και τη θέση του αρχιτεκτονικού πλαισίου, βλ. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques*

et l'art chrétien antique, Παρίσι 1946, I, 91-92. S. MacCormack, «Loca Sancta: The Organization of Sacred Topography in Late Antiquity», *The Blessings of Pilgrimage*, ό.π., 28-29. Επίσης Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 19-20.

²⁵ Vikan, «Guided», ό.π., 78. Duncan-Flowers, ό.π., 133. Η πρόταση ταύτισης της μορφής όμως με τον απόστολο Παύλο (Michon, ό.π. (υποσημ. 11), 322) δεν θα πρέπει να απορριφθεί (βλ. παρακάτω).

²⁶ A. Σέμογλου, «Παρατηρήσεις στον διάκοσμο των πήλινων ευλογιών από το προσκύνημα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο», *Βυζαντινά* 25 (2005), 107, σημ. 35, 36, όπου και παράλλαλα.

²⁷ Vikan, «Guided», ό.π., 78.

²⁸ Σέμογλου, ό.π., 106-108.

²⁹ Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι τα θέματα στις παλαιστινιακές ευλογίες αποτελούσαν τμήμα εικονογραφικών κύκλων, βλ. σύνοψη των απόψεων, J. Grigg Robert, *The Images on the Palestinian Flasks as Possible Evidence of the Monumental Decoration of Palestinian Martyria*, University of Minnesota (διδακτ. διατριβή), 1974.

³⁰ Για τα κείμενα αυτά βλ. Σέμογλου, ό.π., 108-109.

³¹ Π.χ. την κατάπαυση της τρικυμίας, κατά τον R. Camber («A

Εικ. 4. Ρόδος, νέα πόλη, οικ. Soleil (αριθ. 7).

στάσεις μορφών πάνω σε ζώα, ταυτιζόμενες με τη Φυγή στην Αίγυπτο ή την Είσοδο στα Ιεροσόλυμα³², σχετίζονται με αυτούς που ταξίδευαν διά ξηράς³³.

Η σύνδεση της εξεταζόμενης σκηνής όχι με τον Θεολόγο, αλλά με τον εκ Σινώπης άγιο Φωκά, προστάτη των ναυτικών³⁴, που επιχειρήθηκε παλαιότερα³⁵, φαινομενικά προσκρούει στον διαφορετικό εικονογραφικό τύπο του αγίου, γνωστό από ενεπίγραφα φυλακτά³⁶. Όμως, πέραν αυτών, πόσα γνωρίζουμε για την εικονογραφία του Φωκά; Κατά τη γνώμη μου δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη περισσότερων του ενός εικονογρα-

φικών τύπων, σε μίαν εποχή που αυτοί δεν ήταν σαφώς προσδιορισμένοι. Για παράδειγμα, πιστεύω πως ο αγένειος νεαρός που κρατεί ομοίωμα πλοιαρίου, όρθιο στο πλάι του, στην ευλογία υπ' αριθ. 7 (Εικ. 4), είναι ο άγιος Φωκάς. Σε φυλακτά από τη Χερσόνησο ένα ομοίωμα ψαριού φαίνεται ότι κρέμεται από τη ζώνη του αγίου δεξιά³⁷, όπως στην εξεταζόμενη ευλογία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, στα φιαλίδια με παραστάσεις που συνδέονται με την ασφάλεια του θαλασσινού ταξιδιού, εκτός από τα θαύματα του Χριστού, το επεισόδιο από τη ζωή του Θεολόγου (;) και τα φυλακτά με τις απεικονίσεις των αγίων Φωκά και Ισιδώρου³⁸, προστίθεται τώρα ένα ακόμα ναυτικό θέμα. Την άλλη όψη της ευλογίας κοσμεί η μορφή γενειοφόρου αγίου, ο οποίος ευλογεί και κρατεί ανοικτό βιβλίο³⁹. Κρίνοντας από το γενικό σχήμα⁴⁰, πιθανώς πρόκειται για κάποιον ευαγγελιστή, δεδομένου ότι στις ευλογίες με εικονιστικές παραστάσεις δεν απεικονίζεται πάντοτε ο ίδιος άγιος και στις δύο όψεις.

Στην ευλογία υπ' αριθ. 8 από την Κω (Εικ. 5), δεόμενη αγία, ίσως η Θέκλα, πλαισιώνεται στο ύψος των ποδιών με τα κεφάλια πιθανώς δύο αγγέλων, όπως σε ένα όμοιο φιαλίδιο από τη γειτονική Κνίδα⁴¹. Η αγία Θέκλα στα θηρία⁴², θέμα αγαπητό στην παλαιοχριστιανική περίοδο, κυρίως στα αντικείμενα κοπτικής προέλευσης, δεν συνηθίζεται στις μικρασιατικές ευλογίες. Ο εικονο-

Hoard of Terracotta Amulets from the Holy Land», *XVe CIEB, Athènes 1976*, Π. Art et Archéologie, Communications A, Αθήνα 1981, 101, αριθ. 38, εικ. 6) ή τη Θυμαστική Αλιεία, κατά τον L. Y. Rahmani, «Eulogia Tokens from Byzantine Bet She'an», *Atiqot XXII* (1993), 110-111 και σημ. 8) θέμα που, σημειωτέον, εκτός από παλαιστινιακές ευλογίες του βου αιώνα (M. Guarducci, «Un ricordo di terra santa ad Aquileia», *Aquileia nostra. Rivista dell'associazione nazionale per Aquileia* 45 (1974), 617-630, εικ. 1), επιβίωσε και σε προσκνηματικά ενθυμήματα από την Ιερουσαλήμ μέχρι τον 18ο αιώνα, βλ. «Pilgrim Treasures from the Hermitage», *Byzantium Jerusalem* (επιμ. Y. Piatnisky, V. Boele, M. Kleiterp), χ.τ. 2005, 64, 66, αριθ. 132, 133.

³² Vikan, «Guided», ό.π. (υποσημ. 23), 85-87. L. Robert, «Documents d'Asie Mineure, Ampoules chrétiennes», *BCH* 108 (1984), εικ. 8-12.

³³ Vikan, «Guided», ό.π. (υποσημ. 23), 78-84.

³⁴ Η λατρεία του, ισχυρή στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, αντικαταστάθηκε βαθμιαία από αυτή του αγίου Νικολάου, βλ. N. Οικονομίδης, «Ο άγιος Φωκάς ό Σινωπέυς», *Αρχαίον Πόντου* 17 (1952), 184-219. C. Foss, «Pilgrimage in Medieval Asia Minor», *DOP* 56 (2002), 135.

³⁵ Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 42.

³⁶ Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art* (υποσημ. 6), εικ. 6 (Ερμιτάζ). Ο ίδιος, «Guided», ό.π. (υποσημ. 23), 77-79, πίν. 8f. Παρόμοιο επίσης από τη Χερσόνησο: *Byzantine Cherson*, κατάλογος έκθεσης (επιμ.

I. S. Chichurov), Μόσχα 1991 (στα ρωσικά), 30, αριθ. 16.

³⁷ Grabar, *Martyrium* (υποσημ. 24), Π, 85, εικ. 138. Οικονομίδης, ό.π., 195.

³⁸ Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art* (υποσημ. 6), εικ. 8. Ο ίδιος, «Guided», ό.π. (υποσημ. 23), 77-79, πίν. 8g.

³⁹ Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 20.

⁴⁰ Όπως στο ευαγγέλιο του Ραμπούλα, βλ. Griffing, ό.π. (υποσημ. 18), εικ. 25. Πρβλ. και ευλογία από τη Νεάπολη της Καρίας, Robert, ό.π. (υποσημ. 32), εικ. 4. Ίσως και άλλη από το Πέργαμο, A. Conze, *Altertümer von Pergamon. Stadt und Landschaft*, τ. I.2, Βερολίνο 1913, εικ. 112.

⁴¹ I. C. Love, «A Preliminary Report of the Excavations at Knidos», *AJA* 76 (1972), 75, σημ. 36, πίν. 20, εικ. 32b. Σώζεται σε καλύτερη κατάσταση από την εξεταζόμενη και το θέμα της περιγράφεται ως «the Foolish Virgin». Από όσο διακρίνουμε, τα θηρία απεικονίζονται σε δεύτερο επίπεδο.

⁴² Για την εικονογραφία της αγίας βλ. A. Mitsani, *Le ménologe metaphrastique illustré de Londres, British Library Additional 11870* (αδημοσ. διδακτ. διατριβή), Université de Paris I, Panthéon Sorbonne 1987, 104-111, όπου και βιβλιογραφία. Επίσης, C. Nauerth-R. Warns, *Thekla. Ihre Bilder in der frühchristlichen Kunst*, Wiesbaden 1981. S. Davis, «Pilgrimage and the Cult of Saint Thekla in Late Antique Egypt», *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt* (επιμ. D. Frankfurter), Leiden-Boston-Köln 1998, 303-339.

Εικ. 5. Κως, Κέφαλος, οικ. Αφεντούλη (αριθ. 8).

γραφικός τύπος του δεομένου *ad bestias* έχει χρησιμοποιηθεί και στις απεικονίσεις της αγίας Ευφημίας, του αγίου Ιγνατίου Αντιόχειας, του προφήτη Δανιήλ και άλλων⁴³. Επίσης, είναι γνωστές αιγυπτιακές ευλογίες με την αγία Θέκλα σε συνδυασμό με τον άγιο Μηνά⁴⁴ (σε μία τουλάχιστον απεικονίζεται άγγελος στο κεφάλι της αγίας⁴⁵) προερχόμενες πιθανότατα από προσκύνημα

⁴³ S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge, II, Londres Add. 19352*, Παρίσι 1970, 94-95. Chr. Walter, *Pictures as Language. How the Byzantines Exploited them*, Λονδίνο 2000, 113-114. Για απεικονίσεις αγίων με θηρία, βλ. Cabrol κ.ά., *DACL* 1A, «*Ad bestias*», 449-462 (H. Leclercq).

⁴⁴ Βλ. παραδείγματα Davis, ό.π., 335-339.

⁴⁵ Grabar, *Martyrium* (υποσημ. 24), πίν. LXIII, 7.

⁴⁶ *Age of Spirituality* (υποσημ. 9), 574. Davis, ό.π., 315-317. Ο ίδιος, *The Cult of St Thecla. A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Οξφόρδη 2001, 126-132.

⁴⁷ *Age of Spirituality* (υποσημ. 9), 576-577, αριθ. 513 (N. Patterson-Ševčenko), του 5ου αιώνα (Kansas City, Nelson Gallery - Atkins Museum).

⁴⁸ Βλ. εικόνα στη μονή του Σινά, του 6ου-7ου αιώνα, με την αγία, ταύρο στα αριστερά και τον Παύλο σε μικρότερη κλίμακα κοντά στο δεξί της χέρι, K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons, I: From the Sixth to the Tenth Century*, Princeton 1976, αριθ. B.19-20. Ας αναφέρουμε ακόμα μια ασυνήθιστη διακόσμηση σε χρυσό δαχτυλίδι του 638/9 (Μουσείο Μπενάκη) με την αγία Θέκλα στα λιοντάρια και αρχάγγελο στην άλλη όψη. Η ταύτισή της με την Παναγία (M. Chatzidakis, *Un anneau byzantin*, Αθήνα 1944, 12-13, εικ. 1, 2) δεν έγινε δεκτή από τον A. Grabar («Un reliquaire provenant d'Isaurie», *CahArch* XIII (1962), 56, σημ. 2) και

της κοντά στο Abu Mena⁴⁶, όπως και ανάγλυφο με τη Θέκλα πισθάγκωνα δεμένη, δύο λιοντάρια στα πόδια της και εκατέρωθεν της κεφαλής της δύο αγγέλους⁴⁷. Οι παραλλαγές του θέματος είναι λιγοστές⁴⁸.

Στην άλλη όψη η αγία συνδυάζεται με τον Δανιήλ ανάμεσα στα λιοντάρια⁴⁹, μετωπικό, δεόμενο, με κοντό χιτώνα, μανδύα που πέφτει πίσω του, αναξυρίδες και φρυγικό σκούφο. Συνηθισμένη παράσταση την περίοδο αυτή⁵⁰, απαντά σε παλαισινική ευλογία⁵¹ και, εκτός της προαναφερθείσας από την Κνίδο, σε τρεις (ή τέσσερις) μικρασιατικές με σχετικό θέμα: στη μία ο Δανιήλ είναι γενειοφόρος, δεν φορεί τα συνήθη ενδύματα και κρατεί βιβλίο⁵². Στις άλλες δύο (ή τρεις) ευλογίες ο αγένειος αυτή τη φορά προφήτης κρατεί ανοικτό βιβλίο. Στη δεύτερη όψη και των τεσσάρων εικονίζεται γενειοφόρος άγιος δρακοντοκτόνος⁵³. Αναφέρεται προσκύνημα του Δανιήλ στην Παλαιστίνη⁵⁴, όμως η μεταφορά λειψάνων του στην εκκλησία του Αγίου Ρωμανού στην Κωνσταντινούπολη, που χρονικά τοποθετείται στην εποχή της αγίας Ελένης, σύμφωνα με τα συναξάρια, προσήλκυσε προσκυνητές κυρίως κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο⁵⁵.

Στην ευλογία υπ' αριθ. 9 (Εικ. 6) η ταύτιση του δεομένου αγίου, που απεικονίζεται άτεχνα, στηθαίος, αγένειος και, στην άλλη όψη με οξύληκτο (:) γένι, είναι προβληματική. Το εικονογραφικό θέμα του δεομένου σε παραλλαγές χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον κατά την

την K. Reynolds Brown (*Age of Spirituality*, (υποσημ. 9), 326-327, αριθ. 305) που αναγνώρισαν την αγία Θέκλα.

⁴⁹ Στις όψεις ξύλινης κτένας της ίδιας εποχής συνδυάζονται επίσης τα δύο αυτά θέματα, βλ. Nauerth - Warns, ό.π. (υποσημ. 42), εικ. 19 (Berlin, Frühchristlich-byzantinische Sammlung, αριθ. 3263).

⁵⁰ G. Majeska, «A Medallion of the Prophet Daniel in the Dumbarton Oaks Collection», *DOP* 28 (1974), 361-366, όπου αναδρομή των απεικονίσεων σε μετάλλια και φυλακτά.

⁵¹ M. Piccirillo, «Uno stampo per eulogia trovato a Gerusalemme», *LA XLIV* (1994), 585-590.

⁵² *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern* (επιμ. L. Wamser - G. Zahlhaas), κατάλογος έκθεσης, Μόναχο 1998, 102-103 (J. Wit) αριθ. 101 (ιδιωτική συλλογή).

⁵³ Η Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 20, αριθ. 117, εικ. 99, υποθέτει ότι στη δεύτερη όψη απεικονίζεται σπάνιο εικονογραφικά επεισόδιο του Δανιήλ δρακοντοκτόνου. Campbell, ό.π., 541-542, αριθ. 4, εικ. 4a-b, και πιθανώς 542, αριθ. 5, εικ. 5a-b, από την Αφροδισιάδα.

⁵⁴ C. Milani, *Itinerarium Antonini Placentini. Un viaggio in Terra Santa del 560-570 d.C.*, Milano 1976, *Itinerarium* 32, 4, αναφορά στον Δανιήλ 14, 32-38. Ο Δανιήλ εμφανίζεται συχνά σε προσκυνηματικά αντικείμενα από την Παλαιστίνη και τη Συρία, βλ. *Pilgrim Treasures* (υποσημ. 31), 78, αριθ. 39 (V. Zaleskaya).

⁵⁵ Majeska, ό.π., 363-364.

Εικ. 6. Ρόδος, νέα πόλη, οικ. Παπαβασιλείου (αριθ. 9).

παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ταύτισή του με τον ευαγγελιστή Ιωάννη δεν μπορεί να βασιστεί σε κάποια εικονογραφική παράδοση⁵⁶, αν και το νεαρόν της μορφής δεν αποτελεί πρόβλημα, δεδομένου ότι, όπως έχει υποστηριχθεί, δικαιολογείται στο πλαίσιο του εσχατολογικού χαρακτήρα του πορτραίτου του⁵⁷. Μολονότι ο άγιος με το οξύληκτο γένη ταυτίστηκε σε άλλες ευλογίες με τον απόστολο Πέτρο⁵⁸, βάσει του εικονογραφικού τύπου, και η αγένεια δεόμενη μορφή με την Παναγία⁵⁹, όπως σε ευλογία από τις Σάρδεις, όλα τα ενδεχόμενα είναι ανοικτά.

Η ευλογία υπ' αριθ. 10⁶⁰ (Εικ. 7), που κοσμεύεται με σταυρό και την επιγραφή⁶¹ ΘΕΟΛΟΓΕ ΒΟΗ(ΘΕΙΤΟ)Ν/

ΞΕΝΟ ΚΑΙ ΕΜΟΥ ΘΑΔ(Α)ΙΟΥ... χαραγμένη και στις δύο όψεις, υποδεικνύει τον μεσιτικό της χαρακτήρα που της απέδιδαν, και τις ευεργετικές, όπως πίστευαν, ιδιότητές της στον κατευνασμό της ανησυχίας του ταξιδιώτη-προσκυνητή. Επιπλέον, καταδεικνύει ότι με τον Θεολόγο, και συνεπώς με την Έφεσο, σχετίζονται πιθανώς ευλογίες, όπως οι αριθ. 11-15 (Εικ. 8 και 9) που κοσμούνται επίσης με σταυρούς και ρόδακες⁶². Ουσιαστικό ρόλο παίζει το είδος του πηλού που, στις εξεταζόμενες μικρασιατικές ευλογίες, παρουσιάζει ομοιομορφία, είναι γενικά καστανός ή καστανέρυθρος, με μίκα και ερυθροκίτρινο επίχρισμα, όπως των σύγχρονων με αυτές λυχναριών από την Έφεσο.

⁵⁶ Παρά ταύτα, είναι γνωστό ότι την εποχή αυτή δεν υπήρχε ένας καθορισμένος εικονογραφικός τύπος για τους ευαγγελιστές, βλ. σχετικά Duncan-Flowers, ό.π. (υποσημ. 23), 133.

⁵⁷ Για το θέμα βλ. Σέμογλου, ό.π. (υποσημ. 26), 105-106.

⁵⁸ I. Shtereva, «Early Christian Ampullae from Sliven, South Bulgaria», *Archaeologia Bulgarica* III (1999), 85-88, εικ. 1, 2. Zaleskaya, «Ampoules», ό.π. (υποσημ. 23), εικ. 4c. Στην ευλογία αυτή που σώζεται ικανοποιητικά, η μορφή φέρει μεγάλο σταυρό στο στήθος, ενώ στην εξεταζόμενη (λόγω φθοράς;) δεν διακρίνεται. Στην άλλη όψη απεικονίζεται Βρεφοκρατούσα (ό.π., εικ. 3c). Πρβλ. δύο παρόμοιες ευλογίες: S. Ladstätter - A. Pülz, «Frühchristliche Ampullen aus der archäologischen Sammlung des Instituts für Klassische Archäologie in Wien», *Forum Archaeologiae. Zeitschrift für Klassische Archäologie* 21/XII/2001 (<http://farch.net>) εικ. 3-6 και μία από την Έφεσο: F. Miltner, *Forschungen in Ephesos, IV.2. Das Cömeterium der Sieben Schläfer*, Βιέννη 1937, 96, πίν. 10.

⁵⁹ J. Stephens-Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Harvard 1990, 89, εικ. 488-492.

⁶⁰ Πρβλ. παρόμοια, ανεπίγραφη, ευλογία από τα Δίδυμα, K. Tuchelt, «Didyma, Bericht über die Arbeiten der Jahre 1975-1979», *IstMitt* 30 (1980), πίν. 67 (U. Wintermeyer).

⁶¹ Η εγχάραξη επικλήσεων δεν συνηθίζεται στα μικρασιατικά πήλινα φιαλίδια. Πρβλ. χάραγμα σε κίονα του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο: ΘΕΟΛΟΓΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ ΤΟΥ ΚΥΚΙΝΗ ΚΕ ΤΙΣ ΜΙΤΡΟΣ ΑΥΤΟΥ, βλ. Vikan, «Byzantine Pilgrim's Art», ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 8.33. Πρβλ. ακόμα ανεπίγραφη ευλογία από τις Σάρδεις με τον Ιωάννη τον Πρόδρομο και τη Βρεφοκρατούσα: ΑΓΗΙΕ ΙΩΑΝΝΗ ΒΑ(ΠΤΙΣΤΑ) ΒΟΕΙΘΕ Τ(Ο)ΥΣ ΞΕΝ(Ο)ΥΣ, με περιεχόμενο και γραφή που μοιάζει με την εξεταζόμενη (C. H. Greenewalt - M. L. Rautman, «The Sardis Campaigns of 1994 and 1995», *AJA* 102 (1998), εικ. 13). Στις λοιπές ανεπίγραφες μικρασιατικές ευλογίες απεικονίζεται ο απόστολος Ανδρέας, βλ. Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 21.

⁶² Την ίδια υπόθεση είχε κάνει η Zaleskaya «La représentation», ό.π. (υποσημ. 23), 357 κ.ε., συνδέοντας τις ευλογίες με σταυρούς και ρόδακες με την εορτή του Ροδισμού του ευαγγελιστή στην Έφεσο.

Εικ. 7. Ρόδος, από παράδοση (αριθ. 10).

Είναι προφανές ότι οι ερευνητές που έχουν υποστηρίξει ως τόπο προέλευσης των μικρασιατικών ευλογιών την Έφεσο⁶³, δεν έλαβαν υπόψη τους το εύρος της θεματολογίας, όπως αποδεικνύεται από την αγία Θέκλα (;) τον Δανιήλ και τον Φωκά (;) στις εξεταζόμενες ευλογίες, αλλά ούτε και το είδος του πηλού. Η γειτνίαση με την Έφεσο είναι ουσιαστική παράμετρος για την προέλευση των εξεταζόμενων μικρασιατικών φιαλιδίων. Οι επιφυλάξεις βέβαια υπάρχουν, εφόσον δεν έχουν βρεθεί μήτρες, κεραμικά εργαστήρια και, το κυριότερο, σημαντικός αριθμός αντικειμένων. Η παραγωγή όμως αυτών των, μετριότατης ποιότητας, αντικειμένων χωρίς καλλιτεχνικές αξιώσεις σε προσκυνήματα, όπως η Έφεσος, ή σε πλησιέστερες με αυτά πόλεις φαίνεται εύλογη. Πιθανώς μάλιστα, προκειμένου να ικανοποιηθεί η ζήτηση, απεικονίζονταν μορφές αγίων που δεν λατρεύονταν στη συγκεκριμένη περιοχή, αλλά απολάμβαναν γενικότερου σεβασμού. Η ανακάλυψη στις ανασκαφές της Χερσονήσου, εκτός των φυλακτών του δημοφιλούς το-

πικού αγίου Φωκά, μήτρες για κατασκευή μεταλλίων-φυλακτών, πιθανότατα του αγίου Γεωργίου⁶⁴, επιβεβαιώνει ότι προσκυνηματικά αντικείμενα για εξέχοντες αγίους συχνά κατασκευάζονταν και διαμοιράζονταν μακριά από τα κατεξοχήν προσκυνήματά τους⁶⁵.

Πα τη λατρεία του αγίου Φωκά στην Έφεσο δεν γνωρίζουμε κάτι ιδιαίτερο, αν και είναι ευρύτατα διαδεδομένη στα νησιά του Αιγαίου⁶⁶. Η σύνδεσή της όμως με τη λατρεία του Θεολόγου στην Κωνσταντινούπολη είναι δεδομένη: τα λείψανά του μεταφέρθηκαν στη Βασιλεύουσα πριν από το 400 και εναποτέθηκαν στο Μαρτύριο του ευαγγελιστή κοντά στην Αγία Σοφία. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία του 7ου αιώνα η εκκλησία ονομαζόταν Άγιος Ιωαννοφωκάς⁶⁷.

Η προέλευση της ευλογίας με την αγία Θέκλα δημιουργεί επίσης ερωτηματικά. Μολονότι το Μαρτύριο της αγίας, όπου και ο τάφος της, στη Σελεύκεια της Ισαυρίας, ήταν φημισμένο, εντούτοις δεν είναι γνωστά αντικείμενα συνδεόμενα και προερχόμενα από το γνωστότερο

⁶³ Βλ. Zaleskaya, ό.π. (υποσημ. 23). Vikan, «Byzantine, Pilgrim's Art», ό.π. (υποσημ. 6), 240.

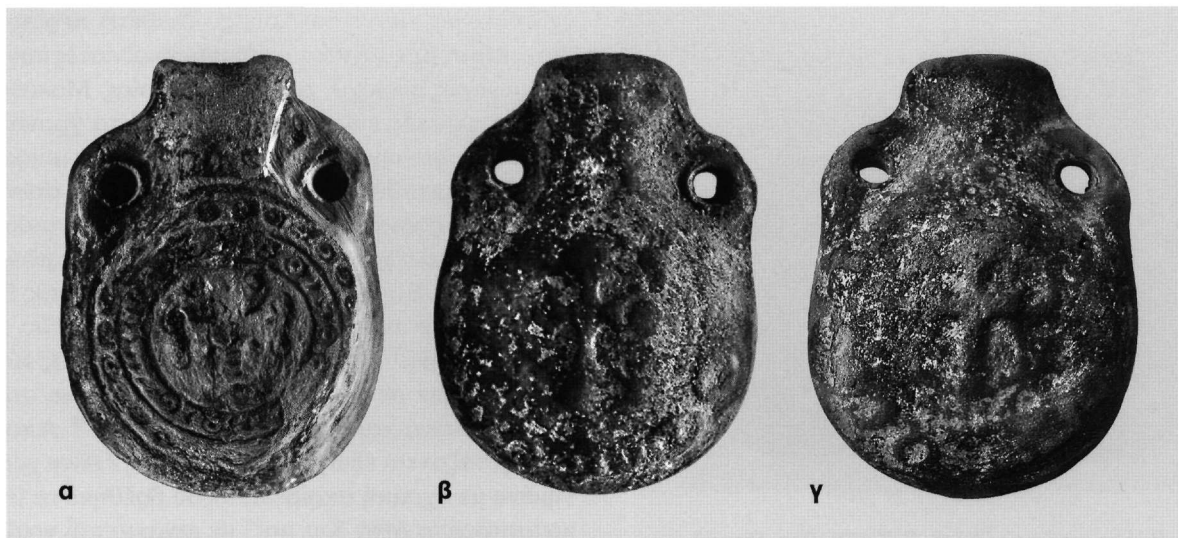
⁶⁴ Majeska, ό.π. (υποσημ. 50), 365.

⁶⁵ Όπως άλλωστε έχει υποθέσει και η Metzger, ό.π. (υποσημ. 8), 17. Πρβλ. αιγυπτιακή ευλογία με παράσταση του αγίου Θεοδώρου (ό.π., αριθ. 74, εικ. 61). Σχετικά με μικρασιατική ευλογία με παράσταση στυλίτη που βρέθηκε στις Σάρδεις, ο συγγραφέας, όσον αφορά την προέλευσή της από τη δυτική Μικρά Ασία, δεν απο-

κλείει την Έφεσο (M. Rautman, «A Stylite Ampulla at Sardis», *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, TM 15, Παρίσι 2005, 713-721).

⁶⁶ Όπως μαρτυρούν τοπωνύμια στην Κω και τη Νίσυρο, όπου και παλαιοχριστιανική βασιλική κοντά στους Πάλους.

⁶⁷ Πα τη λατρεία του αγίου Φωκά στην Κωνσταντινούπολη και τη σύνδεσή της με τη λατρεία του Θεολόγου, βλ. Οικονομίδης, ό.π. (υποσημ. 34), 206-208.

Εικ. 8: α. Λέρος, από παράδοση, β. Κως, οικ. Ο.Τ. 69, γ. Κως, Casa Romana (αριθ. 11, 12 και 13 αντίστοιχα).

προσκυνημά της. Τα περιστατικά του βίου της, όπως περιγράφονται στις απόκρυφες διηγήσεις Acta Pauli et Theclae και στον Βίο της, γραμμένο από τον Βασίλειο, επίσκοπο Σελευκείας⁶⁸, συνδέονται με το Ικόνιο, την Αντιόχεια, τα Μύρα και τη Σελεύκεια. Συγχρόνως όμως, στα προσκυνημάτα της Εφέσου, όπως ήταν του Ιωάννη του Θεολόγου, της Μαρίας Μαγδαληνής, του Τιμόθεου, των Επτά Παίδων⁶⁹, φαίνεται ότι είχε θέση και ο απόστολος Παύλος, που πρώτος κήρυξε το χριστιανισμό στην Έφεσο, και η μαθήτριά του αγία Θέκλα, όπως μαρτυρούν τοιχογραφίες του στρώματος του βου αιώνα, που κοσμούν τη λεγόμενη σπηλιά του Παύλου στην Έφεσο, στην πλαγιά Bülbüdag στα όρια του οικισμού⁷⁰. Κεντρική θέση κατέχει η σκηνή της συνάντησης του Παύλου, της Θέκλας και της μητέρας της Θεόκλειας. Η Θέκλα αποτελεί ίσως την πλέον δημοφιλή αγία της παλαιοχριστιανικής περιόδου, που λατρευόταν κυρίως σε σπηλιές⁷¹, καθώς αυτές παραπέμπουν στη θαυ-

μαστή διάσωσή της, σύμφωνα με την απόκρυφη διήγηση.

Πιστεύουμε συνεπώς ότι τα φιαλίδια αυτά, και κυρίως όσα η θεματολογία τους είχε σχέση με τον Ιωάννη τον Θεολόγο, χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή σκόνης⁷² από τον τάφο του ευαγγελιστή. Δεν αποκλείουμε όμως την παραγωγή και εμπορευματοποίηση άλλων, σχετιζόμενων με άλλες λατρείες στην Έφεσο και με θεματολογία που περιελάμβανε παραστάσεις αγίων, όπως του Παύλου, της Θέκλας, του Δανιήλ και του Φωκά, ιδιαίτερα δημοφιλών την περίοδο αυτή. Η ύπαρξη πολλών εικονογραφικών παραδόσεων, για παράδειγμα του τύπου του ευαγγελιστή/αγίου που κρατεί βιβλίο, πιθανόν να σημαίνει, εκτός από μη εδραιωμένη ακόμα εικονογραφική παράδοση, την προέλευση των ευλογιών από διαφορετικά εργαστήρια στον ίδιο ευρύτερο χώρο⁷³. Οι τυχόν διαφορές στον πηλό, όπου εντοπίζονται, αποτελούν πρόσφορο επιχειρήματα για τη διασπορά των εργα-

⁶⁸ Για τη γραπτή παράδοση βλ. G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle*, Βουξέλλες 1978.

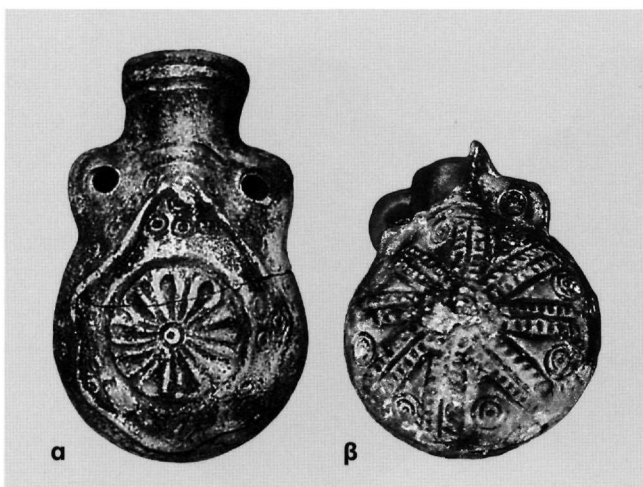
⁶⁹ R. Pillinger, «Martyrer und Reliquienkult in Ephesos», *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzing* (επιμ. B. Brandt - V. Gassner - S. Ladstätter), Βιέννη 2005, 235-242.

⁷⁰ Βλ. κυρίως A. Pülz - R. Pillinger, «Das frühbyzantinische Ephesos», *Neue Forschungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens* (επιμ. G. Heedemann - E. Winter), Βόννη 2003 (=Asia Minor Studien 49), 158-162, πίν. 22, 23.

⁷¹ Ο.π., 161.

⁷² Για τη χρήση βλ. και τις απόψεις της L. Kötzsche-Breitenbruch, «Pilger Andenken aus dem Heiligen Land», *Vivarium. Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag* (= JbAC, Erg. Bd 11), Münster 1984, 239-240.

⁷³ Ο W. Anderson («An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks», *AnatSt* 54 (2004), 79-93, όπου και συγκεντρωτικά στοιχεία για τη χρονολόγηση και τα ανασκαφικά δεδομένα των μικρασιατικών ευλογιών) έχει επιφυλάξεις για την προέλευσή τους από την Έφεσο.

Εικ. 9: α. Ρόδος, από παράδοση, β. Κάρπαθος, Πηγάδια, οικ. Βιλλανούτση (αριθ. 14 και 15).

στηρίων στο μικρασιατικό χώρο, όχι όμως και η ποικιλία στα μεγέθη των ευλογιών, που δεν παρουσιάζουν άλλωστε παρά μικρές αποκλίσεις⁷⁴. Η επίκληση στον Θεολόγο της ευλογίας υπ' αριθ. 10 ενισχύει την άποψη ότι ο τόπος παραγωγής των μικρασιατικών ευλογιών πρέπει να ήταν η Έφεσος. Η ανάλυση του πηλού, η οποία αναμένεται, πιστεύουμε ότι θα την επιβεβαιώσει. Αξίζει μάλιστα ιδιαίτερης προσοχής η εναλλακτική θεωρία της πώλησης τέτοιων αντικειμένων από περιφερόμενους εμπόρους σε αγοραστές που, όντες μακριά από την Έφεσο, θα αναζητούσαν απεικονίσεις όχι μόνο του ευαγγελιστή αλλά και αγίων, όπως οι προαναφερθέντες⁷⁵.

Η χρονολόγηση των μικρασιατικών ευλογιών παραμένει προβληματική. Οι περισσότερες από αυτές, σήμερα

σε συλλογές –μόνο το Λούβρο διαθέτει περίπου εξήντα–, έχουν βρεθεί, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, σε διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας. Μολονότι για τις αιγυπτιακές ευλογίες έχει οριστεί το χρονολογικό πλαίσιο παραγωγής και διακίνησης, για τις μικρασιατικές έχει προταθεί μια γενική χρονολόγηση στον 6ο-7ο αιώνα. Μικρασιατική ευλογία από την Ιερουσαλήμ έχει βρεθεί σε καλά χρονολογημένο στρώμα των μέσων του 7ου αιώνα⁷⁶. Ευλογία από την Κωνσταντζα της Ρουμανίας βρέθηκε πάνω από πλίνθινο δάπεδο του τέλους του 6ου αιώνα⁷⁷, ενώ άλλη από το Sliven της Βουλγαρίας βρέθηκε σε οχυρό που καταστράφηκε στα τέλη του 6ου αιώνα και δεν ξανακατοικήθηκε⁷⁸. Από αυτές που εξετάζονται εδώ μόνο η υπ' αριθ. 12 είναι χρονολογημένη με σχετική ακρίβεια, αφού βρέθηκε σε στρώμα καταστροφής στην Κω, μαζί με πινάκια και νομίσματα του τρίτου τετάρτου του 6ου αιώνα⁷⁹. Δεδομένου μάλιστα ότι η υπ' αριθ. 13 είναι όμοια, θα πρέπει να είναι σύγχρονη. Οι μικρασιατικές ευλογίες με αριθ. 6 και 7 βρέθηκαν σε μικρή απόσταση, στην ίδια επίχωση και πιθανώς είναι περίπου σύγχρονες. Τρεις ευλογίες⁸⁰ βρέθηκαν μαζί με μικρασιατικά λυχνάρια του 500-650. Αν δεχθούμε την προέλευσή τους από την Έφεσο, οι ενδείξεις αυτές είναι χρήσιμες για τον καθορισμό του γενικού χρονολογικού πλαισίου, που δεν θα πρέπει να εκτείνεται πολύ πέραν του 614⁸¹, οπότε η πόλη καταστράφηκε μετά την επιδρομή των Περσών και περιορίστηκε η εμπορική της κίνηση⁸². Οι χρονολογήσεις αυτές βέβαια αποτελούν *terminus post quem*, αφού δεν μας πληροφορούν για το πότε ακριβώς και για πόσο καιρό παράγονταν. Εν πάση περιπτώσει, οι ευλογίες ήταν ήδη εν χρήσει από τα μέσα του 6ου αιώνα και, ως αντικείμενα θρησκευτικού χαρακτήρα, διατηρούνταν από τον κάτοχό τους, εναποτίθεντο σε τάφους ή ακόμα μεταβιβάζονταν.

⁷⁴ W. Anderson, «Asia Minor Ampullae: Late Antique Pilgrim Flasks in the Rijksmuseum van Oudheden Leiden», *EChA* 2 (2005), 9-17.

⁷⁵ S. Campbell, «Armchair Pilgrims, Ampoullae from Aphrodisias in Caria», *MedSt* 50 (1988), 539-545.

⁷⁶ Maier - Strauss, ό.π. (υποσημ. 21), 237.

⁷⁷ M. Ionescu - I. Opris, «O ampulla din Asia Minor Recent descoperita la Callatis», *Thraco-Dacica* XIX.1-2 (1998), 167-169 (στα ρουμανικά με αγγλική περίληψη).

⁷⁸ Shtereva, ό.π. (υποσημ. 58), 85-88 (*terminus post quem* νόμισμα του 599).

⁷⁹ Για την ανασκαφή, τα ευρήματα και την κλειστή χρονολόγηση, βλ. Σ. Ντιντιούμη, «Κεραμική παλαιοχριστιανικών χρόνων από

την Κω: στρώμα καταστροφής σε ανασκαφή της πόλης της Κω», *Επιστημονική συνάντηση για την κεραμική της ύστερης αρχαιότητας στον ελληνικό χώρο, 3ος-7ος αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2006 (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

⁸⁰ Σώζονται μικρά τμήματά τους (ΠΧ 2700, ΠΧ 2702, ΠΧ 2703).

⁸¹ Το ίδιο ισχύει και για τις ευλογίες που βρέθηκαν στις Σάρδεις, βλ. G. H. M. Hanfmann, «The Eighth Campaign at Sardis, 1965», *BASOR* 182 (1966), 16-17, εικ. 12-13. Ο ίδιος, «The Tenth Campaign at Sardis, 1967», *BASOR* 191 (1968), 10-11, εικ. 8.

⁸² C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, 96-115.

Από τις εξεταζόμενες, αν εξαιρέσουμε τις υπ' αριθ. 1, 3, 5, 10, 11 και 14 που προέρχονται από παραδόσεις, οι υπ' αριθ. 2, 4, 6-9, 13 και 15 βρέθηκαν σε αναμοχλευμένες επιχώσεις κοσμικών κτιρίων, με αδιευκρίνιστο τις περισσότερες φορές τον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τους χαρακτήρα⁸³. Η υπ' αριθ. 2 βρέθηκε σε επίχωση τάφου. Όπως συνάγεται, δεν ήταν ιδιαίτερα συχνό αφιέρωμα σε τάφους ή εκκλησίες⁸⁴.

Η θέση της Ρόδου και των υπόλοιπων νησιών ευνοούσε τα συνηθισμένα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ταξίδια για εμπορικούς και/ή προσκυνηματικούς σκοπούς, διαδρομές ούτως ή άλλως στενά συνδεδεμένες, στην Αλεξάνδρεια και την Έφεσο. Μετά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, η διαδρομή από και προς την Αλεξάνδρεια, με ενδιάμεσο σταθμό τη Ρόδο, ήταν πολυσύχναστη⁸⁵—ιδίως κάθε φθινόπωρο με τις ετήσιες σιτοπομπές για τον επισιτισμό— και τακτική τις άλλες εποχές. Η επι-

κοινωνία των νησιών με τη Μικρά Ασία υπήρξε ακόμα πιο διαδεδομένη και όχι μόνο στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, αφού οι απέναντι ακτές για πολλούς αιώνες υπήρξαν, κατά κάποιο τρόπο, η ενδοχώρα τους. Είναι βέβαιο μάλιστα ότι στην εορτή του ευαγγελιστή Ιωάννη, στις 8 Μαΐου, που συνέπιπτε στην Έφεσο με μεγάλη πανήγυρη εμπορικού χαρακτήρα, χάρη στην εξαιρετική θέση της πόλης που ευνοούσε τα θαλάσσια και χερσαία ταξίδια, οι επισκέπτες από τα νησιά θα ήταν πολυάριθμοι. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι ευλογίες που εξετάσαμε, ακόμα και αν δεν αποτέλεσαν προσκυνηματικά ενθυμήματα, αλλά εισήχθησαν από εμπόρους ή υπήρξαν προϊόντα ανταλλαγής διπλωματικού χαρακτήρα, ήταν προμήθειες μικρών και σχετικά ασφαλών μετακινήσεων, γεγονός που καλύπτει, όπως έχει υποστηριχθεί⁸⁶, την πλειονότητα των προσκυνηματικών ταξιδιών.

⁸³ Για τις ανασκαφές στις οποίες βρέθηκαν βλ. Ι. Κοντής - Γ. Κωνσταντινόπουλος, «Ανασκαφαί εις Ρόδον», *ΠΑΕ* 1960, 278-281 (αριθ. 6, 7). *ΑΔ* 23 (1968), Χρονικά, 439 (αριθ. 9)· 42 (1987), Χρονικά, 687-689 (αριθ. 4)· 52 (1997), Χρονικά, 1162-1163 (αριθ. 8). Για την υπ' αριθ. 12 βλ. υποσημ. 80. Τα ανασκαφικά δεδομένα των υπολοίπων είναι ακόμα αδημοσίευστα.

⁸⁴ Ας σημειωθεί ότι στο σπήλαιο των Επτά Παιδών στην Έφεσο βρέθηκαν ελάχιστες ευλογίες έναντι δύο χιλιάδων λυχναριών (Miltner, ό.π. (υποσημ. 58), 96, 199-200), αφιερώματα πιστών στο προσκύνημα ή ταφικά κτερίσματα.

⁸⁵ J. L. Teall, «The Grain Supply of the Empire», *DOP* 13 (1959), 91-96, 135-137. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-

Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια», *Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα. Από την προϊστορική περίοδο ως τον 7ο αιώνα μ.Χ.*, Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία 1977, 327-332. Γενική θεώρηση της εμπορικής κίνησης την εποχή αυτή βλ. στο S. Kingsley - M. Decker, «New Rome, New Theories on Inter-regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity», *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity* (επιμ. S. Kingsley - M. Decker), Οξφόρδη 2001, 1-27· ειδικότερα για την Αίγυπτο και το λιμάνι της Αλεξάνδρειας, βλ. 4-5.

⁸⁶ Όπως συμπεραίνει ο P. Maraval, «The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East», *DOP* 56 (2002), 63.

PILGRIM FLASKS FROM THE DODECANESE

The clay flasks (*ampullae*) for transporting sacred contents obtained at various centres of pilgrimage and now in the collection of the 4th Ephorate of Byzantine Antiquities were found, for the most part, on Rhodes and Cos. Single specimens have also turned up on Karpathos, Nisyros and Leros. Five of the pilgrim flasks in question belong to the Egyptian type and depict St Menas. According to archaeological exploration at Kôm el-Dikka in Egypt, where quantities of this saint's pilgrim flasks were discovered, the iconographic type on nos 1 to 3 (Fig. 1) seems to be the later, and more common type, representing the mass production of Heraclius' reign (610-641), until about the middle of the century. Flasks 4 and 5 (Fig. 2) probably belong to the period 560-610.

The rest of the flasks belong to the Asia Minor type. On flask 6 (Fig. 3), the frontal standing figure of a bearded man under an arch has been identified as St John the Theologian. On the other side the scene is believed to represent a maritime event from the *vita* of the saint. The clean-shaven youth holding a ship's model beside him on flask 7 (Fig. 4) is probably St Phokas. The decoration on the other side possibly represents one of the four Evangelists. On flask 8 (Fig. 5), from Kos, the praying female saint is possibly Thekla. She is depicted in the same way as on an identical flask from neighbouring Knidos. It is paired on the other side with the prophet Daniel amongst the lions. On flask 9 (Fig. 6) the praying saint represented beardless on one side and with a pointed (?) beard on the other is problematic. Flask 10 (Fig. 7), depicting a cross and an inscribed invocation to the Theologian, indicates that other flasks decorated with crosses and rosettes may also be associated with this saint and with Ephesos. The determining factor must be the type of the fabric which, in the Anatolian examples under examination, is the same and is generally brown or reddish brown with inclusions of mica and with an orange-tinted slip, like contemporary lamps from Ephesos.

The proximity of Ephesos is an important factor for determining the provenance of these Anatolian pilgrim flasks. Reservations are to be respected, since no moulds, workshops or finds in quantity have been found in the area of Ephesos. However, the production of these rather shoddy artifacts without artistic pretensions in sanctuaries such as that of Ephesos, or at cities near them, seems most likely. It appears, indeed, that in order to satisfy demand, the figures of widely respected saints not particularly associated with the region were included. Possible differences in the fabric, when they exist, provide an argument for the dispersal of workshops over Anatolia, but the same does not hold true for the size of the flasks, which shows little variety. The invocation of the Theologian on flask 10 (Fig. 7) strengthens the view that Ephesos must have been the centre of their production. Analysis of the fabric, in preparation, is expected to confirm it. The alternative interpretation of the sale of such objects by itinerant traders to buyers who, living at a distance from Ephesos, would seek representations not only of the Evangelist but also of saints such as the ones mentioned above is worth particular attention.

The dating of Anatolian pilgrim flasks is difficult. Of those examined here only number 12 (Fig. 8b) may be dated with relative precision, since it was found in a destruction layer on Kos, alongside plates and coins of the third quarter of the 6th century.

The location of Rhodes and the other islands favoured journeys for commercial and/or religious ends along routes including Alexandria and Ephesos in Early Christian times. The flasks presented here, even though they may not have been pilgrims' mementoes but rather commercial imports or items of social exchange/diplomatic exchange, were supplied by journeys of limited range and relative safety, a description covering most pilgrimages.